

Simoncsics Péter

Ulisszes

Kertész Imre köszöntéséül születésének 81. évében.

*Mostan egy bajnokról, világot próbáltról,
Emlékezzél Múzsza, sokat bújdostáról;
Arról, ki lerontván az isteni Tróját,
Járta sok nép földjét, látta sok nép módját*

Így kezdődik az

*Ulisszes
azaz
Homérosz Odisszeája
magyarul*

Mészöly Gedeon fordításában, amelyet a Mérték Kiadó „Kötelezők {m}értékkel” sorozatában jelentetett meg 2005-ben. A Homérosz nevéhez kötődő eposznak ezt a fordítását először 1959-ben a Terra adta ki. A négy év híján ötven évvel későbbi kiadást Kodály Zoltán történelmi perspektívát fölillantó előszava és a fordító, Mészöly Gedeon megjegyzései vezetnek be, és *Az Odisszeia magyarra fordításának módszere* című tanulmánya zárja. Mészöly Gedeonnak ez a tanulmánya, úgy tetszik, mintha apológiának, mentegetőzésnek indulna, valójában széles látókörű művelődéstörténeti, néprajzi és irodalomtörténeti esszé, amely különlegesen fontos gondolatokat tartalmaz a fordítás elméletére és gyakorlatára vonatkozólag. Mészöly Gedeon ugyanis, aki 1921-től 1940-ig, majd négyéves kolozsvári „intermezzo” után 1945-től 1958-ig ismét a szegedi egyetem magyar és finn-ugor nyelvészprofesszora volt, a korszak másik jelentős fordítójával, Devecseri Gáborral ellentétben, aki a görög eredetihez hűen hexameterben fordította az *Odysseiát* (1947), a magyar epika hagyományos versformáját, az Arany János *Toldijából* oly jól ismert páros rímű felező tizenkettest választotta a maga *Ulisszesének* versformájául.

Fordítás és világirodalom

Az *Ulisszes* név a trójai háború hőisének, Odüsszeusznek latin változata¹ és a Fordító szándéka szerint azt hivatott jelezni, hogy viselője a kora középkor óta ismert szereplője a magyarországi irodalomnak, amint arra Anonymus elveszett latin nyelvű „regényéből” és az ugyancsak elveszett, de Hadrovics László kutatásaiból bizonyítottnak vehető magyar

¹ A magyarországi latinságban megszokott formájában a szó közepén hosszú sz-szel, a szó végén s-sel.

nyelvű Trója-regényből következtetni lehet. Az eposz többi hősének és helyszínének neve is a Magyarországon szokásos középkori latin formában szerepel: Zeus, Áthéné, Pozidon, Ántinous, Pizisztrátus, Meneláus, Heléna, Penelópe, Telemachus, illetve Pílus. Kréta, Trója, Kiosz, Spárta, Lacedémon, Ithaka stb. jelölül annak, hogy e szereplők és helyszínek a magyar irodalomban már régóta otthon vannak. Ide tartozóan jegyezzük meg, hogy a közfelfogás szerint a Goethe nevéhez kapcsolódó „világirodalom” fogalma² szoros kapcsolatban áll a „fordításnak” a romantikában elterjedt gyakorlatával, azaz: amikor világirodalmat mondunk, akkor mindig valamely nemzeti nyelven megjelent idegen művek összességét értjük rajta. Másképpen: ezek az – egymással különben tökéletes átfedésben soha nem álló német, szlovák, ukrán, román, szerb, horvát, szlovén, magyar és más nyelvű – „világirodalmak” afféle „lehetséges világok”, különböző nyelveken. Például James Joyce *Ulyssese*, amit Gáspár Endre, majd Szentkuthy Miklós is magyarra fordítottak, úgy foghatók föl minálunk, hogy ilyeneknek írta volna meg Joyce, ha két változatban és ha magyarul írta volna. Az eredeti mű az angol nyelvű irodalom része, míg ezek a fordításai a – magyar nyelvű – világirodalomé, s ilyeneként egy lehetőség többszöri megvalósulásai. A nemzeti nyelvű irodalmak többsége, köztük a magyar is, efféle fordításokon alapuló „lehetséges világokon” keresztül kezdett kibontakozni a klasszikus héber–görög–latin nyelvű világirodalminak tekintett – voltaképpen „csak” európai irodalmi – hagyományból, lásd még a Biblia különböző magyar fordításait a XV. századtól kezdve egészen a XX. századig. Ebből az is következik, hogy nincs vízhatlan határ „lehetséges világok” és „valóságos világok” között az irodalomban, amint arra példa éppen az *Ulysszes* is.

Formaadó minták

Az *Iliász* az otthontól való megválás (elindulás különböző kalandokra), az *Ulysszes* pedig a hazatalálás (megérkezés) eposza, és e két homéroszi eposz együtt adja ki az utazás teljességét, az elbeszélő művészetnek ezt a legelemibb formaadó mintáját, ami szimmetrikus: Hellász (Spárta) – Trója – Hellász (Ithaka). A nagy elbeszélő művek szinte mindegyikében föllelhető ez a minta, Arany János *Toldi*-trilógiájában, Petőfi Sándor *János vitézében*, Miguel Cervantes *Don Quijotéjában*, Nyikolaj Gogol *Holt lelkeiben* és Jorge Semprun *A nagy utazásában* is, ami erőltetés nélkül szakítja ki a történetet az események véget nem érő láncából, adván így annak természetes formát.

Az utazás mint formaadó minta a nagy elbeszélés kisebb epizódjaiban is föllelhető: Ulysszes évtizedes hazafelé tartó útjának szimmetrikus párja fiának, Telemachusnak utazása, amelynek célja, hogy megkeresse apját, vagy legalábbis hírt szerezzen róla, él-e vagy se. Vagy tekintsük csak a Kilencedik énekbéli epizódot, amelyben Ulysszes elmeséli a feákszok királyának, Álcinousnak udvarában, hogy s mint járt társaival az egyszemű óriás, Polifémus szigetén, hogy szúrta ki az óriás szemét, s menekült meg csellel a barlangjából. Az olyan történeteknek, ahol a mesélő személye ismert (vagy azért, mert egy szereplő nevéhez van kötve, mint ebben a történetben, vagy pedig azért, mert a mesélő a grammatika első személyében van megjelenítve) mindig van formája, mert hogy van vége, tudniillik

2 A „világirodalom” eszméjét Johann Wolfgang Goethe (1749–1832) nevéhez szokás kötni. A weimari fejedelemség, a kisebb-nagyobb német fejedelemségek egyike, amelyet Goethe magas rangú „hivatalnokként”, miniszterként szolgált, az európai műveltség centrumaihoz, Rómához, Firenzéhez, Párizshoz vagy Londonhoz, zenei szempontból még Bécshez képest is: periféria. Periféria, amely a centrumra figyel. Irodalmi szempontból e figyelés: fordítás, vagy ahogy Clemens Brentano mondta: „A romantika – fordítás”.

a vége az, hogy a mesélő (a nevesített szereplő vagy a grammatika első személye) most is él, itt van a mesélés helyszínén, holott a történet valós idején még ott volt, ahol mindez megesett. A mondott epizód fordításának van egy bravúros mozzanata, amikor a bortól mámoros Polifémus Ulisszes neve felől tudakozódik, a hős így válaszol neki:

*Óriás, hogyha már híres nevem kérded –
Tudd meg s ajándékot adj, ahogy ígérted.
Senkise a nevem, Senkise – így hívnak,
Apám, anyám, társak, mind csak így szólítanak.'*

Ebben a magyarra fordított névben az a nagy lelemény, hogy megelőlegezi az epizód kegyetlenül csalafinta csattanóját, hogy tudniillik Ulisszes számítván arra, hogy az általa még csak megvakítani tervezett egyszemű óriás megvakítatván segítségül fogja hívni társait, kiknek kérdésére nem felelhet majd másként mint a következő mondattal magyarul:

*„Ki bánt, hogy így jajgatsz, Polifémus társunk?
Fölvered az éjet, elvered az álmunk!
Ki hajthat el tőled juhokat, kecskéket?
Csellel vagy erővel ki fia öl téged?’
Erős Polifémus kikiáltott menten:
„Nem erővel – csellel Senkise öl engem!’*

A lelemény kulcsa az, hogy a *Senkise* név a magyarban valamely kérdésre adott felelet, azaz voltaképpen mondat, amelyben a se tagadószó elégséges módon képviseli a háttérben maradó igei állítmányt: *Senkise* (ti. öl)³.

A kérdés-felelet, különösen ahogy az a találókérdésben mutatkozik, az ősi vagy a primitívnek mondott kultúrák szóbeli művészetének miniatúr formáló eszköze és társas életének mindennapi gyakorlata: mindenképp előtt mint a közösség próbára tevő-befogadó rítusa, egyúttal ahogy itt is, mint a hős elmésségének bizonyítéka, végül pedig, mindezek-től nem függetlenül, mint a nyelvi ambivalencia kontrasztot adó lehetőségének, a poézisnek, s benne különösképpen a humornak példája, ami a nyelvi higiénia fönntartásának leginkább hatékony eszköze a szóbeliségben.

Halandók és halhatatlanok

A trójai mondakör, s benne a homéroszi eposzok világa az istenek és emberek világa közti egyoldalú függések hálózatára épül. Hogy melyik isten melyik halandó pártfogója, abban természetesen mindig van valami hasonlóságon alapuló kölcsönösség: a hiú

³ Ez a lelemény ugyanúgy Devecseri Gáboré is, aki a maga Odüsszeusza feleletül adott nevét szintén *Senkisének* fordítja. Ezért talán pontosabb úgy fogalmaznom, hogy ez a jól kitalált „név” voltaképpen a magyar nyelv ajándéka mindkét fordítónak, és természetesen nekünk, olvasóinknak is. Az érdekesség kedvéért, meg az ógörög és a pogánykori magyar animista fölfogás hasonlóságára rámutatandó jegyezzük meg itt, hogy az Árpád-korban, melynek nyelvi világát Mészöly Gedeonnál jobban senki nem ismerte, még éltek a pogányság idejének ún. óvó nevei, pl. *Numel*, azaz *Nem él*, *Nomuulou*, azaz *Nem való*, amelyeket a Polifémushoz hasonló gonosz erők megtevésztésére adtak gyermekeiknek az aggodó szülők.

Áfrodité természetesen a hiú Heléna patrónája, ahogy a bölcs Áthéne meg a fortélyos Ulisszesé. A hasonlóságon alapuló kölcsönösségből következik, hogy a pártfogolt is tudja, melyik isten az ő pártfogója, vagy a mai pszichológia nyelvéen szólva, melyik isten az ő „felettes énje”. Ulisszes patrónája, Áthéne is gondol pártfogoltjaival, gyorsan viszi „*mintha szelek szárnyán*” Zeus kedvező döntését nekik, hogy Ulisszes iránti „*haragját Pozidon tegye immár félre*”.

*Rögtön odaröppen Ithaka földére,
Ithaka földében Ulisszes házához,
Ulisszes házának udvarkapujához.
Dárdásan megállott, de a más személyét,
Mentesét vette föl, táfusi királyét.*

[...]

*Hogy Áthéne ott van, előbb látta ezt meg
Másnál Telemachus, fia Ulisszesnek.*

[...]

*Ment egyenest hozzá, nem nézhette mégse,
Hogy az ajtón várjon most jött jövevényje,
Fogta szépen jobbát, elvette a dárdát,
Azután megszólalt, keltvén szava szárnyát:
„Légy üdvöz, jó utas! Légy az én vendégem,
S majd ha ettél, ittál, miben jársz, mondd nékem.”*

Ebben a jelenetben nemcsak az istennő van rejtve, hanem ott lappang az a vendégbarátságot igazoló sejtés is, hogy az idegen, a vendég esetleg álruhás isten. Mert Telemachus ugyan nem ismeri föl Menteseben Áthénét, de hogy valaki fontos személy jelent meg a kapujuk előtt, „*előbb látta ezt meg másnál*”. Az ösztönös rokonszenven a hasonlók között az emberek világában való tájékozódás iránytűje, de a mítosz leplébe szótt kozmikus világ ennél fontosabb figyelmeztetést tartogat számunkra: sohasem tudhatjuk, hogy az idegen, akit jó vagy rossz sorsunk, a vakszerencse utunkba vet, nem álruhás isten-e éppen.

Ulisszes, a hazaérkezés eposza

A háború, úgy tűnik, az emberi társadalmak örökké visszatérő konvulziója, a görcsös rángatózása, az emberiség időről időre megújuló lázas betegsége, amiből csak a szerencsés kevesek, száz közül egy, mint Ulisszes, térhetnek haza. Az eszményített „hőskorban” a háború a katonák dolga volt, a harcmezőn zajlott, távol az otthontól, ahová a túlélőt hazavárta családjá, apja-anyja, felesége, gyermeke: Laertes, Penelópe és Telemachus. A „sokat próbált” hazatérőnek föl kellett először ismertetnie magát régi bizalmas embereivel, meg apjával és fiával, hogy segítségére legyenek házának visszafoglalásában, aminek gazdagságát az ingyenélő „kérők” pusztítják. A „trójai háború” eme utolsó epizódja: bosszúállás ravasz rejtőzködéssel, cselvetéssel, vérrel, igazságtevésével. Végül a hazatérés befejező mozzanataként föl kellett ismertetnie magát feleségével is, amit azzal tesz meg, hogy fölfedi neki az „otthont” jelképező *magá róttá ágyasház* csak kettejük ismerte titkát.

Mert én róttam egybe erős nyoszolyámat
Különös fortéllyal, ami titok másnak
Udvaron magasra, oszlophonyi vastagra
Nőtt hosszú-leveles viruló olajfa,
Metszett kövű fallal én azt körülvettem,
Így az ágyasházam a' köré emeltem,
Gonddal az egészet tető alá fogtam.
Eresztékes ajtót, jól csukódót róttam,
Bárd alá vettem a hosszú-leveles fát
Levágтам fölül a ' lombos koronáját,
Szinleni, amint kell, kezdtem a gyökértől,
Le a kérget, bütyköt végig törzsökérről,
Azon a csapoknak lyukakat furkáltam,
Ahhoz az egy lábhoz nyoszolyám csináltam
S amint készen lettem a faalkotmánnyal,
Kiraktam arannyal, elefánt-csontjával
S derekaljtartónak beléje keresztben
Bíborszín szíjakat sorba feszítettem.
Im, elmondtam titkunk. Hogy én vagyok, láthatd –

A fordítás ideje és közönsége

Kodály Zoltán előszavából kiderül, hogy a fordítás már kész volt 1945-ben, a második világháború befejezésének évében.⁴ A háború számlája: halottak, eltűntek, hadifoglyok, számuk milliányi, romokban heverő fél világ, Európa, benne Magyarország. De ez a háború mégsem az áldozatok minden addigit meghaladó száma és a veszteség korábbinál nagyságrendekkel nagyobb mértéke miatt volt kivétel a háborúk évezredes történetében, hanem abban, hogy nemcsak a harctereken, a frontokon zajlott, és nemcsak a katonák között, hanem ugyanannyira, vagy talán még inkább a civil lakosságnak a katonai veszteségeknél sokkal nagyobb testi, és főleg lelki megnyomorítása miatt a hátszágban is, és nem csak az ágyúk és a bombázó repülőek célkeresztjében. A harcokat túlélők százezrei nem térhettek haza, hadifoglyokként kellett szenvedniük szovjet lágerekben, és megmaradt töredékük is csak évek múlva térhetett haza sokat szenvedett családjához. A „csatamező” és az „érinthatetlen otthon” ellentétére konstruált „hőskor” eszménye azonban végleg illúzióvá lett az ún. „zsidótörvényekkel” (amiket pontosabb lenne a „zsidók törvényen kívülivé nyilvánításainak” nevezni) előkészített tömeges deportálások és az őket követő, addig elképzelhetetlen mértékű genocídium révén. A koncentrációs táborokból, munkaszolgálatból, hadifogságból hazatérők nem csak egykori otthonukat nem találták, de családjukat sem: elpusztították őket Auschwitz, Bergen-Belsen, Buchenwald, Mauthausen és a többi haláltábor gázkamráiban. Ebben az időpontban és ebben a történelmi összefüggésben is érdemes szemügyre vennünk ezt a fordítást. A hazaérkezés eposza vigasz lehetett a hadifogságból, a munkatáborokból hazatérők számára, de a koncentrációs táborból hazatérő, otthonukat, és főleg családjukat nem találó zsidók számára jelenthette a kínok kínját is: nem volt kikhez hazatérniük. Családjuk helyét a házból kiverhetetlen „kérők”

4 Devecseri Gábor *Odysseia* fordítása is ebben a korszakban, 1947-ben jelent meg.

foglalták el. Kertész Imre *Sorstalansága* erről a kivetettségről szól: nemcsak a családtól, otthontól, „hazától” való megfosztatásról, hanem a „világirodalomból”, az emberiség nagy közös vigaszából, a homéroszi szépség világából való kiűzetésről is. Ulisszes minden kín, akadály, gyötrelmes kaland ellenére megmenekül a veszélyből és hazajut az övéihez. A koránál fogva inkább Telemakhos, mint Ulisszes Köves Gyuri, bár megmenekül és hazatér, övéi azonban már nem élnek. Egy pillanatra álljunk meg itt. A buchenwaldi haláltáborban Köves Gyuri azt hiszi, hogy végórát él. Elgyöngült, fekélyektől fölmart testét ugyan a gyengélkedőbe viszik, ő maga azonban már szinte lemond az életéről. És ekkor megjelenik egy *Pfleger*, egy ápoló, aki hol egy darab kenyeret, hol egy egész konzervet csempész oda neki ellenszolgáltatás nélkül, anélkül, hogy bármiféle hálára tartana igényt, anélkül, hogy valamiféle nyelvi vagy kulturális közösség kapcsolná a fiúhoz (karszalagjáról tudni lehet, hogy cseh), végső soron tehát anélkül, hogy cselekedetére valamilyen racionális magyarázatot lehetne találni, rendszeresen és önzetlenül táplálja a fiút, és másokkal is így tesz. Az ápoló neve, mint Köves Gyuri társától megtudja, Baúsch, vagy inkább Bohus, utóbbi igen gyakori cseh név. A jótevő neveiben bujkál. Az *Ulisszesből* ismerjük már ezt a rejtőzést: az istenek szoktak nagy szükség idején így leszállni az emberek közé. Homérosznál az istenek, istennők nem csak emberi alakot öltenek, de emberi nevet is föl-fölvesznek, Áthéné pl. Mentés vagy Mentor nevét, Kertész Imre regényében ez fordítva történik: Köves Gyuri jótevőjének nevében, Bohus, ott rejlik az Isten neve csehül: Boh.

Ferencz Győző monográfiájából is tudjuk, hogy Radnóti Miklós (a magyar Ulisszes, akit hiába várt haza Penelópéja, Gyarmati Fanni) Arany János verseit vitte magával a munkaszolgálatba. Azét az Arany Jánosét, aki *Toldijával* a páros rímű felező tizenkettest véglegesen kánonjává tette a magyar elbeszélő költészetnek. És ebben a versformában adta vissza Homérosz eposzát magyarul Mészöly Gedeon is, ami vigaszul szolgálhatott azoknak a zsidóságuk miatt emberi jogaiktól megfosztott magyaroknak, akiket a háború után nem volt ki otthon várjon – csak ez az Arany János kanonizálta *magyar nyelvű műveltség*.